

پنج گنج روح‌الامین در یک بررسی توصیفی

مژگان مدیری

دامنه زبان و ادبیات فارسی آن قدر وسیع و گسترده است که هر کدام از ادب‌دوستان و علاقمندان به فرهنگ این مرز و بوم می‌توانند در این حیطه به تحقیق و پژوهش پرداخته و به غنای فرهنگی و احیای آثار گذشته بیش از پیش کمک نمایند.

یکی از این محورهای پژوهشی احیای متون کهن و به جامانده از نویسندگان بزرگی است، که آثار ارزشمند این بزرگان پس از احیا و تصحیح می‌تواند منبع خوبی برای جامعه ادبی و دوستداران زبان و ادبیات فارسی باشد.

در راستای رسالتی که برعهده هر ایرانی به‌طور عام، و کارشناسان ادبیات فارسی، به‌طور خاص وجود دارد، تصمیم نگارنده بر آن است که، در سایه‌سار این پژوهش یکی از این متون کهن را به جامعه ادبی معرفی نماید.

که شناختن، شناساندن و دستیابی به این گنجینه‌های ملی امری لازم و ضروریست.

در این پژوهش ابتدا شاعر و کلیات او معرفی گردیده و در ادامه تعداد نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران و خارج از کشور ارائه شده است، و اگر مجالی حاصل شود نحوه تصحیح و انتخاب نسخه‌ها به شماره بعدواگذار می‌گردد.

آشنایی با سیدمحمد امین شهرستانی اصفهانی:

سیدمحمدامین شهرستانی اصفهانی متخلص به روح‌الامین^۱ و مشهور به میرجمله^۲ از سادات شهرستان^۳ (ناحیه‌ای در اصفهان) است. او به سال ۹۸۱ هجری در خانواده‌ای از سادات چشم به جهان گشود و در سال ۱۰۴۷ در اثر بیماری چشم از جهان فرو بست. اولین کسی که شرح‌حالی از این نویسنده و شاعر بزرگ، را به

^۱. تذکره خوشگو، نسخه خطی مجلس، شماره ۴۰۳، صص ۲۱۸-۲۱۹

^۲. میرجمله: عمل و شغل، وزیر (در اصطلاح مستعمل هند). میرجمله میرزا محمدامین اصفهانی شاعر معاصر جهانگیر است، که به هندرفت و به منصب میر جملگی رسید.

قلم کشیده جهانگیر پادشاه است. او در یادداشت‌های خود می‌نویسد: «روز یکشنبه پنجم فروردین سال ۱۰۲۷ میرجمله از عراق (= اصفهان) آمده، او از سادات معتبر اصفهانست و سلسله آن‌ها در عراق همیشه عزت داشته، و برادرزاده او در منصب صدارت در خدمت برادرش شاه‌عباس است و شاه صبیۀ خود را به ازدواج او درآورده و ...»^۳

محمدامین شهرستانی از درایت و کاردانی فراوانی برخوردار بود و به همین علت محمدقلی قطب‌الملک^۴ (در گلکنده^۵) همه امور ملکی و معاملات مالی را به مدت ۱۴ سال به او واگذار می‌نماید و خود از رسیدگی به آن‌ها چشم‌پوشی می‌کند، چرا که او را امین خود می‌داند و تقوای بالای محمدامین این اعتماد را دوچندان می‌کند. روح‌الامین در دربار صاحب نفوذ فراوانی بوده و نسبت به دین و دیار خود از تعصب خاصی برخوردار است به گونه‌ای که در همه محافل از آن یاد می‌کنند. در مآثرالامرا آمده: «اگرچه در سیادت و شرافت نسب مرتبۀ بلند داشت اما از اخلاق مرضیه و اطوار بهینه نصیبه نداشت - سبک مزاج^۶ و تندخو بود - و در مذهب امامیه سخت متعصب - روزی در حضور اعلی حضرت تقریب مذهب در میان آمد، میر به تندی حرف زد - پادشاه فرمود که میر واقعی اصفهانی است.»^۷

محمدامین در سال‌های وزارت خود مال و مکنت فراوانی به دست آورده بود. و در کنار آن سخاوتمندی را نیز به نیکی فراگرفته بود، روزگاری که خشکسالی مردم را در تنگنا قرار می‌دهد به کمک و دستگیری آن‌ها می‌شتابد و از یاری رساندن به آن‌ها کوتاهی نمی‌کند.

همیشه به شأن خانوادگی و منصبی که در آن مشغول به کار بوده، بسیار توجه داشته و این ناشی از غرور زیاد او بود که جز صدارت و وزارت منصب دیگری را در شأن خود نمی‌دانست.

پس از سال‌ها که او در منصب وزارت روزگار می‌گذراند محمدقلی قطب‌شاه بدروید حیات گفته و حکومت را به برادرزاده خود سلطان محمد می‌سپارد. با به حکومت رسیدن امیر جدید محمدامین مانند گذشته مورد توجه و اقبال شاه قرار نمی‌گیرد و این بی‌مهری‌ها به اطرافیان نیز منتقل می‌گردد، این شرایط نویسنده و شاعر مغرور ما را دل‌آزرده می‌نماید. که در وصف حال خود چنین می‌سراید:

«کناره‌جویی از این مشت استخوان شده‌اند سگان این سر کو خوش مزاج دادن شده‌اند»^۸

به دنبال بی‌مهری‌های شاه و اطرافیان روح‌الامین حُب وطن را پیش کشیده و دوری از خانه و خانواده را بهانه‌ای برای ترک هند می‌کند. او به ایران بازگشت ولی هرگز آن سرزمین را فراموش نکرد، وقتی که پس از سالها (مجدداً) شاه از او دعوت کرد که به هند برگردد، هرگز تعلل به خرج نداده، به راحتی ترک تعلقات

^۳ . گلچین معانی، احمد، کاروان هند، صص ۴۷۱ - ۴۷۲ (با تصرف)

^۴ . قطب شاهیان: نام سلسله‌ای از سلاطین که بر ولایت غلکنده هند از سال ۹۸۱ - ۱۰۹۸ هـ. ق حکومت کردند و به دست امپراتوران مغول مقرض شدند که محمدقلی قطب‌الملک نیز یکی از این سلاطین بود.

^۵ . گلکنده: نام ولایتی است از ملک دکن که آن را تلنگانه نیز گویند و حیدرآباد دارالملک آن است.

^۶ . سبک‌مزاج: غرض از سبک مزاجی و بداعتقادی داشتن مذهب شیعه و تبلیغ این مذهب است.

^۷ . مآثرالامرا، نسخه خطی مجلس، شماره ۱۳۸۰۳، صص ۴۱۶

^۸ . نصرآبادی، محمدطاهر، تذکره الشعراى نصر آبادی، محمد، صص ۸۰

نموده به قول جهانگیرنامه: «جریده روی اخلاص به درگاه نهاد.»^۹ و به دکن بازگشت. با تمام ویژگی‌های مثبتی که برای این نویسنده ذکر شده در همه منابع از اخلاق ناپسند او به کرات یاد شده است، و سرانجام سیدمحمدامین شهرستانی اصفهانی در سال ۱۰۴۸ جان به جان آفرین تسلیم کرد. تنها کتابی که در مورد مرگ او نوشته شاه جهان نامه است که می‌نویسد: «نهم شهریور میرجمله بخشی به مرض ناگهانی لقوه و فالج آن جهانی شد. چون آن سید کم‌تعارف، بنا بر خشونت طبع و عدم رقت‌منش مدار کار بر عدم مواسا و مُدارا نموده از حسن سلوک مطلقاً بهره نداشت و با وجود درشت‌گویی و یک پهلویی به سوء عقیدت و عدم ارادت متهم بود، بلکه اظهار تعصب در شیوع مذهب می‌نمود لهذا اطوار و اوضاع او مرضی خاطرپسند بندگان حضرت نبود بعد از فوت موقع ترحم نه شد. چنان که سایر بندهای مرحوم را به خوبی یاد می‌فرمایند و او بدین سعادت استسعاد نیافت.»^{۱۰}

معرفی کلیات روح‌الامین:^{۱۱}

این نسخه به خط نستعلیق خوب نوشته شده و شامل غزلیات به ترتیب قوافی است. غزلیات ردیف میم و نون و هاء و بخشی از غزلیات ردیف لام و یاء (میان صفحه ۲۸۵ و ۲۸۶ کنونی) افتاده است و با این وجود نزدیک به ۵۰۰۰ بیت می‌باشد. تاریخ نگارش و نام نویسنده، ظاهراً در نیمه اول قرن یازدهم نگاشته شده، دارای یک سرلوح می‌باشد و برگ‌ها با طلا و لاجورد جدول کشی شده است.

مشخصات ظاهری دیوان:

جلد مقوایی نیم‌ضربی است که نام سازنده و سال ۱۲۵۳ بر آن نقش شده است.

کاغذ آن کشمیری است درقطع خشتی باریک، و دارای ۱۴۴ برگ در ابعاد ۲۲×۱۳ سانتی متر، در هر صفحه ۱۳ بیت نوشته شده است، شماره دفتر ۱۵۰۳۶ است.^{۱۲}

پنج گنج روح‌الامین:^{۱۳}

شامل پنج منظومه با نام‌های ۱. خسروشیرین (شیرین و خسرو)، ۲. مطمح‌الانظار، ۳. لیلی و مجنون، ۴. آسمان هشتم (بهرام‌نامه). که در سال ۱۰۱۷ تا ۱۰۲۱ سروده شده است، ۵. جواهرنامه، (که پنجمین منظومه دیده نشده است).^{۱۴}

۲۸۰۲۸: تهران، دانش‌سرای عالی قریب ۱۱۶: نستعلیق سده ۱۱ - ۱۲، دارای ۱. مطمح‌الانظار ۲. خسروشیرین یا جواهرنامه ۳. لیلی و مجنون ۴. بهرام‌نامه هر یکی با یک دیباچه در نثر.

^۹ . جهانگیرنامه، نسخه خطی مجلس، شماره ۵۷۰۸، ص ۲۵۶.

^{۱۰} . کتب، محمدصالح، عمل صالح الموسوم به شاه جهان‌نامه، تحشیه: یزدانی، غلام؛ تصحیح قریشی، وحید، صص ۲۰۹ و ۲۱۰.

^{۱۱} . کلیات روح‌الامین به شماره ۹۸۸ در کتابخانه مجلس موجود است.

^{۱۲} . شیرازی (ضیاءالدین حدائق)، ابن‌یوسف، فهرست نسخه‌های خطی مجلس شورای ملی، تصحیح: حائری، عبدالحسین، صص ۲۳۴ - ۲۳۵ (با تصرف).

^{۱۳} . منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ص ۲۶۸۴.

^{۱۴} . نسخه‌های موجود در کتابخانه‌ها: (دو نسخه باشماره های یاد شده)

۲۸۰۲۹: تهران، مجلس ۱۹۹۰ که فهرست نشده، از کتاب‌های سلطان القرائی بوده و دارای: ۱. مطمح‌الانظار ۲. خسرو و شیرین ۳. لیلی و مجنون ۴.

بهرام‌نامه.

(لازم به یادآوری است که هر کدام از منظومه‌های یاد شده در پنج‌گنج، به صورت مجزا نیز استنساخ گردیده که از این پس هر منظومه معرفی می‌گردد.)

۱. مطمح‌الانظار:^{۱۵}

بنام محمدعلی قطب‌شاه در ۱۰۱۹ سروده شده است، با عنوان شنگرف، جدول کنشی کتاب با زر و لاجورد است و بادو سرلوح، با مهرهای محمدباقر و موسی، در ۱۴۴ برگ ۱۱ سطری نگارش شده، به ابعاد ۱۱×۶ و ۲۰×۱۲ سانتی متر با کاغذ سفید، جلد کتاب تیماج مشکی ضربی مقوایی با ترنج، و دیباچه‌ای در نثر (۷۵۷۴) با شماره ۶۵ سنا.

۲. خسرو شیرین (شیرین و خسرو).^{۱۶}

این نسخه به خط نستعلیق خوب بی‌تاریخ (ظاهراً در نیمه اول قرن یازدهم) نگارش یافته، برگ نخستین گویا دارای سرلوحی بوده و آن را برداشته‌اند و تتمه برگ را بر روی برگ دیگری چسبانیده‌اند، همه برگ‌ها با طلا و زنگار جدول کنشی گردیده و عناوین با شنگرف نوشته شده. در آغاز داستان (صفحه ۱۹) سرلوحی زیبا دارد و کنار دو صفحه ۱۹ و ۲۰ با طلا گل و برگ‌هایی ترسیم شده، با جلد تیماج، و کاغذ دولت آبادی که هر صفحه دارای ۱۵ بیت است، به طول ۲۲/۵ سانتی‌متر و عرض ۱۴ سانتی‌متر. شماره دفتر ۱۳۳۰

(شیرین و خسرو^{۱۷} در سال ۱۰۱۷ در بیش از هشت هزار بیت سروده شده با دیباچه‌ای در نثر. [ذریعه ۷: ۲۶۰ و ج ۱۴: ۲۶۹])

۳۲۱۱۳: تهران، مجلس ۱۱۲۰، نستعلیق خوب [ف. مجلس ۳، ۵۰۸]

۳۲۱۱۴: تهران، دانش‌سرای عالی، قریب ۱۱۶/۲ [نسخه‌ها ۵: ۵۱۹]

۳۲۱۱۵: مشهد رضوی ۱۰۳۸۰ فهرست نشده، نستعلیق هندی، ۱۱۲۱، با دیباچه‌ای در بیست صفحه، زرین ۲۹۴ برگ. [رؤیت]

۳۲۱۱۶: تبریز، سلطان القرائی. [ذریعه ۷: ۲۶۰]

۳۲۱۱۷: تهران، مجلس ۸۹۹۰/۲ فهرست نشده: در «پنج‌گنج» او [آقارحیمی]

۳. لیلی و مجنون یا مجنون و لیلی^{۱۸}

سومین مثنوی از پنج‌گنج اوست، با دیباچه‌ای در نثر، در هفت‌ماه سروده شده، و حدود هشت هزار بیت می‌باشد. [ذریعه ۱۸: ۳۹۳]

۳۳۵۹۵: تهران، دانشگاه ۳۷۴۶: آغاز و انجام افتادگی دارد، ۱۴۷ برگ ۱۲ سطری [ف، دانشگاه ۱۲: ۲۷۳۹]

۳۳۵۹۶: تهران، دانش‌سرای عالی ۱۱۶/۳ قریب [نسخه‌ها ۵: ۶۱۹]

۳۳۵۹۷: موزه بریتانیا ۲۴۰۸۸ Add: نستعلیق سده ۷م، آغاز برابر نمونه ۱۹۰ برگ [ریو ۲: ۶۷۵].

۳۳۵۹۸: موزه بریتانیا ۶۶۱۷ Add: نستعلیق سده ۱۷، ۱۶۴ برگ [ریو ۲: ۶۷۵]

^{۱۵} . دانش‌پژوه، محمدتقی، علمی انوار، بهاء‌الدین، فهرست کتاب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)، ص ۳۵ (باتصرف)

^{۱۶} . شیرازی (ضیاء‌الدین حدائق)، ابن یوسف، فهرست نسخه‌های خطی مجلس شورای ملی، تصحیح: حائری، عبدالحسین، صص ۳۶۸ - ۳۶۹ (باتصرف)

^{۱۷} . منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ص ۲۹۸۱

^{۱۸} . منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ص ۳۱۰۳

۳۳۵۹۹: تهران، ملک ۵۳۹۱: شکسته نستعلیق سده ۱۳، ۵۰ بر گ ۱۴ سطری [رؤیت]

۳۳۶۰۰: تهران، مجلس ۲۶۳۲: شکسته نستعلیق جواد آبا‌ده‌ای، ۱۳۰۳، ۴۷۵۰ بیت دارد، ۳۱۸ صفحه ۱۵ سطری [آقای رحیمی گنجور کتابخانه]

۴. آسمان هشتم^{۱۹} = فلک البروج = بهرام‌نامه = هفت‌گنبد

چهارمین منظومه از خمسه روح‌الامین است که داستان بهرام گور است، شامل ۴۰۰۰ بیت که آخرین نسخه ناتمام است.

آغاز: «ای روان آفرین گردون‌سازوی غنی از شریک و از انباز»

انجام: «کرد اشارت به نظم دفتر حال / جستم از جای خود...»

این نسخه به خط نستعلیق هندی است و در قرن یازدهم نگارش شده است، با کاغذ نخودی و سرلوح به زر و لاجورد و عناوین با شنگرف و زر و لاجورد تحریر شده، با جلد تیماج بنفش، در ۱۴ سطر به ابعاد ۱۵/۲ × ۶/۷ سانتی متر با ۱۸۱ بر گ و ۲۳ × ۱۳/۵ سانتی متر وقفی نایبی.

(این منظومه در فهرست نسخه‌های خطی فارسی مجلس جلد ۴، در تعداد ابیات متفاوت است و آن را ۳۰۰۰ بیت نوشته‌اند.)

۲۷۱۷۲: تهران، دانش‌سرای عالی ۱۱۶/۴: در پنج‌گنج [نسخه‌ها ۵: ۶۱۹].

۲۷۱۷۳: مشهد، رضوی ۱۳۱ ادبیات: نستعلیق هند از سده ۱۱ سرلوح زر [ف. رضوی ۷: ۱۸۷]

۲۷۱۷۴: تهران، دانشگاه ۴۱۵۱: آغاز و انجام افتادگی دارد، در فهرست به‌عنوان «هفت‌گنبد بهرام» یاد شده، ۱۴۶ گ ۱۴ سطری [ف. دانشگاه ۱۳: ۳۱۲۰]

۲۷۱۷۵: تهران، مجلس ۸۹۹۰/۴ فهرست نشده: در «پنج‌گنج» او [آقارحیمی].

۲۷۱۷۶: موزه بریتانیا: آغاز برابر نمونه او بنام «فلک البروج» یاد شده [ف. مجلس ۳: ۲۹۱]

۲۷۱۷۷: تبریز، سلطان‌القرائی: در «پنج‌گنج» او [ذریعه ۷: ۲۶۰].

– در فهرست کتب شیعه یعنی «الذریعه الی تصانیف الشیعه^{۲۰}» نیز در مورد پنج‌گنج این‌گونه می‌نویسد: «(به عربی) خمسه روح‌الامین یا خمسه میرجمله از سید محمد امین شهرستانی اصفهانی است که غالباً (در شعر) روح‌الامین یا امین تخلص می‌کرده و ملقب به میرجمله است، در سال ۹۸۱ در اصفهان متولد شد و در سال ۱۰۴۷ وفات یافته. از خمسه او چهار منظومه در کتابخانه سلطان‌القرائی یافته شده به قرار زیر:

اول: خسرو و شیرین در سال ۱۰۱۷ سروده شده در ۷۸۹۸ بیت.

دوم: مطمح‌الانظار در سال ۱۰۱۹ در چهل روز سروده شده در ۲۲۳۳ بیت.

سوم: لیلی و مجنون در سال ۱۰۲۰ در هشت ماه به نظم درآمده در ۳۸۰۸ بیت.

چهارم: بهرام‌نامه در سال ۱۰۲۱ و با ۳۵۳۰ بیت، که آسمان هشتم نیز گفته می‌شود و به تقلید از هفت‌پیکر نظامی سروده شده است.

منابع و مأخذ:

۱. تذکره خوشگو، نسخه خطی مجلس، شماره ۴۰۳

۲. گلچین معانی، احمد، کاروان هند، چاپ اول، تهران ۱۳۶۹

۳. جهانگیرنامه، نسخه خطی مجلس، شماره ۵۷۰۸

^{۱۹}. گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، صص ۱۸۷ - ۱۸۸

^{۲۰}. شیخ آغابزرگ تهرانی، محمدحسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ص ۲۶۰

۴. مؤثرالامراء، نسخه خطی مجلس، شماره ۱۳۸۰۳، جلد ۳، باب میم
۵. نصرآبادی، محمدطاهر، تذکره الشعراء، نصرآبادی، محمد، چاپ اول، تهران ۱۳۷۸، جلد ۱
۶. کنبو، محمد صالح، عمل صالح الموسوم به شاه جهان نامه، تحشیه: یزدانی، غلام، تصحیح: قریشی، وحید، چاپ دوم، جلد ۲
۷. شیرازی (ضیاءالدين حدائق)، ابن يوسف، فهرست نسخه‌های خطی مجلس شورای ملی، تصحیح: حائری، عبدالحسین، چاپ سوم ۱۳۵۳، جلد ۳
۸. دانش‌پژوه، محمدتقی، علمی انوار، بهاء‌الدین، فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)، تهران ۱۳۵۹
۹. گلچین معانی، احمد، فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، چاپ طوس ۱۳۴۶، جلد هفتم
۱۰. منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران ۱۳۵۱، جلد ۴
۱۱. شیخ آغابزرگ تهرانی، محمدحسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، چاپ دوم، تهران، جلد هفتم
۱۲. لغت‌نامه دهخدا، دهخدا، علی اکبر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی